

Wstęp

W roku 1875, tuż przed ukazaniem się pierwszego tomu *Dzieł dramatycznych Williama Shakespeare* [sic!] (*Szekspira*) w przekładach Stanisława Egberta Koźmiana, nieżyjącego już wówczas Józefa Paszkowskiego i Leona Ulricha, ten ostatni pisał do redaktora edycji, Józefa Ignacego Kraszewskiego, w tonie najwyższego zaniepokojenia o narzuconej przez wydawców „pstrokaciźnie” zbioru, metaforycznie określając uzyskany efekt – „suknię Arlekina”^[1]. Świadomy liczby i różnorodności podejmowanych w kraju prób przekładowych, Ulrich z rosnącym przekonaniem podkreślał wartość zbioru tłumaczeń reprezentujących spójną i jednolitą strategię przekładu, a zatem – w odniesieniu do polskiej recepcji – zbioru jego własnych tłumaczeń Shakespeare’a. Ulrich, tłumacz cierpliwy, precyzyjny i skrupulatny, miał rację. Zestawione w jednym wydaniu tłumaczenia różniły się stylistyką i rejestrem, nosiły też ślady niedopracowania, częstego w wypadku wydań pośmiertnych. A jednak decydującym argumentem w dialektyce recepcji okazała się kompletność edycji. Zredagowany przez Kraszewskiego zbiór zyskał miano przekładów kanonicznych, postrzeganych jako monolit, i przesłonił zróżnicowany, bogaty obraz wieku XIX: pola eksperymentów, rywalizacji, wielkich życiowych pasji i bezwzględnych mechanizmów wydawniczych.

Monografia *Polskie przekłady Shakespeare’a w XIX wieku. Część I. Zasoby, strategie, recepcja* jest integralną częścią elektronicznego repozytorium *Polski Szekspir UW* (<http://polskiszekspir.uw.edu.pl>). Celem projektu realizowanego w latach 2016–2019 ze środków Narodowego Centrum Nauki^[2] było stworzenie kolekcji, która z jednej strony oferowałaby elektroniczny dostęp do XIX-wiecznych przekładów Shakespeare’a, z drugiej zaś

^[1] List L. Ulricha do J.I. Kraszewskiego z 13/15 maja 1875 r. [w:] *Korespondencja J.I. Kraszewskiego*, t. 78, 1863–1887, Biblioteka Jagiellońska, rkps, sygn. 6538/IV (k. 213–214), k. 213; List L. Ulricha do J.I. Kraszewskiego z 4 kwietnia 1875 r. [w:] *ibidem* (k. 209–210), k. 209.

^[2] Projekt *Repozytorium polskich przekładów dramatów Williama Shakespeare’a w XIX wieku: zasoby, strategie tłumaczenia i recepcja* (UMO-2015/17/B/HS2/01784).

służyła opracowaniami rekonstruującymi okoliczności powstania i recepcji zgromadzonych tekstów. W centrum naszego zainteresowania były więc szeroko pojęte procesy asymilacji literatury obcej w przekładzie, w całym ich skomplikowaniu i dynamice, z uwzględnieniem zmiennych mód, konwencji, upodobań literackich i potrzeb scenicznych.

Niewątpliwie zestawienie tego typu informacji jest tylko pierwszym krokiem na drodze do poszerzonych, interdyscyplinarnych badań nad polskimi tłumaczeniami Shakespeare'a w XIX wieku i, dalej, nad specyfiką recepcji dramatu w przekładzie, a przede wszystkim (w połączeniu z już prowadzonymi pracami nad drugą częścią repozytorium – *Modułem XX i XXI wiek*) nad długofalową recepcją literatury kanonicznej i związanymi z nią strategiami retranslacji. Powstaniu projektu towarzyszyło głębokie przekonanie, że nasza wiedza o zjawiskach, które zdominowały pierwsze sto lat recepcji Shakespeare'a w przekładzie, ma istotne luki, dlatego wiarygodne budowanie syntezy wypada rozpocząć od skrupulatnego przebadania materiałów źródłowych i ustalenia przebiegu procesów składowych, które złożyły się na obraz tej trudnej, niespokojnej epoki.

Punktem wyjścia dla projektu była refleksja przekładoznawcza, zwłaszcza zaś opisowe studia nad przekładem, z metodologicznym naciskiem na relację między tłumaczeniem a kulturą docelową, a co za tym idzie, świadomość zmienności, czy nawet ulotności, ocen krytycznych przeprowadzonych z nietrwałych zaleceń normatywnych odnośnie do tego jaki jest, czy też powinien być, idealny przekład Shakespeare'a. Z tych samych przesłanek wynikało zainteresowanie uwarunkowaniami historycznymi i geograficznymi, które w tak wielkim stopniu zdecydowały o przyjęciu, stłumieniu lub odrzuceniu poszczególnych przedsięwzięć przekładowych. Charakterystyczna nieciągłość procesów literackich i rozproszenie centrów kulturowych spowodowane rozbiorami, powstaniami i falami represji przyniosły nieformalny podział na tłumaczy kresowych, stołecznych i emigracyjnych. Względna peryferyjność części inicjatyw przekładowych zepchnęła je poza obszar zainteresowań historyków literatury, a w konsekwencji – w niebyt.

Polskie zasoby przekładów Shakespeare’a z XIX wieku to duży i niejednorodny zbiór. Nie licząc egzemplarzy teatralnych, przekładów częściowych i tłumaczeń pozostawionych w rękopisach, pełnowartościowe przekłady z oryginału to ponad sto tekstów, wydanych w formie książkowej lub drukowanych na łamach czasopism, głównie „Kłosów” i „Biblioteki Warszawskiej”. Usystematyzowanie korpusu przekładów pod względem chronologii i przestrzeni nie jest łatwe. Miejsca powstania tłumaczeń zwykle nie są miejscami ich publikacji, z kolei daty ukończenia poprzedzają niekiedy o wiele lat daty wydania. Zróżnicowane jest też tempo prac tłumaczy: jedni poświęcają Shakespeare’owi kilka lub kilkanaście miesięcy pracy, inni cyzelują swe teksty do śmierci. Spośród dwudziestu siedmiu omawianych w monografii tłumaczy, czternastu przetłumaczyło tylko jedną sztukę, zwykle tylko raz wydaną. Kolejnych sześciu przetłumaczyło mniej niż cztery dramaty, tylko kilku przełożyło więcej: Ignacy Hołowiński – sześć, Stanisław Egbert Koźmian – siedem, Jan Komierowski – dziesięć, Józef Paszkowski – trzynaście i rekordzista, Leon Ulrich – wszystkie trzydzieści siedem dramatów uznawanych wówczas za komplet dzieł Stratfordczyka. Dane ilościowe nie zawsze jednak odzwierciedlają rzeczywiste znaczenie przekładu: zarzewiem burzliwych sporów krytycznych bywały pojedyncze tłumaczenia, natomiast niektóre teksty spoza głównego nurtu recepcji literackiej cieszyły się zaskakująco intensywnym przyjęciem przez teatr.

Rekonstrukcja indywidualnych przedsięwzięć przekładowych przynosi też wiele, dotąd nie zestawianych, informacji o socjologicznych i psychologicznych uwarunkowaniach aktywności tłumaczy. Praca nad dramatami Shakespeare’a zwykle współlistnieje z innymi zajęciami literackimi, bywa jednak przeciwwagą dla pierwotnego powołania (Ignacy Hołowiński i Placyd Jankowski są duchownymi, Władysław Matlakowski – lekarzem). Dla części tłumaczy Shakespeare jest odpowiedzią na życiowy dramat. Po ciężkiej walce z chorobą (zwykle gruźlicą) przedwcześnie umierają Adam Pajgert, Józef Paszkowski, Józef Szujski, Władysław Matlakowski, Apollo Korzeniowski i Julian Korsak. Po dramaty Shakespeare’a sięgają zesłańcy: Apollo Korzeniowski, Antoni Pietkiewicz i Gustaw Ehrenberg oraz emigranci

– Stanisław Egbert Koźmian, Leon Ulrich i Krystyn Ostrowski. Przeszkodą w realizacji dobrze zapowiadających się przedsięwzięć są zwykle względy finansowe, ostracyzm środowiska, czasem presja wydawnicza. Żaden z XIX-wiecznych tłumaczy nie deklaruje, że osiągnął zamierzony cel.

Zgromadzona w publikacji wiedza o polskich przekładach Shakespeare'a została uporządkowana wedle postaci dwudziestu siedmiu tłumaczy, których prace ukazały się w XIX lub – jako kontynuacja wcześniejszych przedsięwzięć – na początku XX wieku. Kolejne rozdziały oferują pogłębione studia wszystkich przedsięwzięć przekładowych uwieńczonych publikacją przynajmniej jednego kompletnego tłumaczenia. Przekłady te (wraz z towarzyszącymi im paratekstami) dostępne są w elektronicznym repozytorium, które – przy wszystkich zastrzeżeniach odnośnie do hipotetycznej natury ustaleń – umożliwia przeszukiwanie zasobów według zadanych kryteriów, takich jak tytuł, data oraz miejsce powstania itp. Te stosunkowo liczne możliwości przeszukiwania zasobów przywracają historyczno-geograficzno-wartościujący porządek zdarzeń i procesów, który ze zrozumiałych względów zaciera się nieco w publikacji zorganizowanej wedle zasad alfabetycznych. Rozwiązanie to zdaje się jednak najlepiej służyć spójności monografii, przy tym informacje o charakterze syntezy zawarte są w samej strukturze repozytorium, są one również przedmiotem osobnych opracowań (w druku lub w przygotowaniu), które jednak swoim zakresem i metodologią wychodzą poza cele krótkiego grantu badawczego. Rozdziały są podzielone na trzy części, w których omawiane są kolejno sylwetka tłumacza, strategia przekładu oraz jego recepcja. Dołączamy również bibliografię tłumaczeń, z uwzględnieniem wszystkich XIX-wiecznych edycji, jak również wcześniejszych publikacji w formie cząstkowej.

Podrozdziały poświęcone sylwetkom tłumaczy zawierają podstawowe dane biograficzne, ze szczególnym uwzględnieniem informacji o wykształceniu tłumacza, znajomości języków obcych i wiedzy literackiej. Opis kariery zawodowej służy przede wszystkim ukazaniu jej związków z projektem przekładowym. Uwzględniane jest również zaangażowanie tłumacza w inne przedsięwzięcia literackie, takie jak twórczość własna, przekłady

innych autorów lub z innych języków, praca dla teatru, praca naukowa bądź krytyka literacka. Przytaczane są różnorodne opinie współczesnych o tłumaczu, zwłaszcza w kontekście jej lub jego zainteresowania twórczością Shakespeare'a. W przypadku postaci szeroko omawianych w opracowaniach bibliograficznych lub indywidualnych monografiach zestawiane fakty są opatrzone odwołaniami do stosownej literatury przedmiotu, bez drobiazgowych analiz zachowanych materiałów. Z kolei w przypadku mało znanych tłumaczy bądź też postaci, których aktywność przekładowa nigdy nie była przedmiotem badań, podrozdziały zawierają szczegółowe odniesienia, niekiedy też obszernie cytaty ze wszystkich materiałów źródłowych, rękopiśmiennych i drukowanych, do jakich udało się dotrzeć w ramach kwerend, a które nie były analizowane przez innych badaczy.

Podrozdziały poświęcone strategii tłumaczenia odwołują się do dwóch rodzajów źródeł. Po pierwsze, referowane są poglądy samych tłumaczy na strategię przekładu Shakespeare'a, ich opinie o innych tłumaczeniach, jak również refleksje na temat własnego przedsięwzięcia, związane z szeroko pojętą motywacją, doświadczeniem pracy nad tekstem, reakcjami na krytykę i recepcję teatralną, uwarunkowaniami materialnymi, wreszcie ewentualnymi przyczynami przerwania lub zaniechania przedsięwzięcia. Przedstawiane są również ustalenia dotyczące miejsca, czasu i chronologii powstawania przekładów. Drugi rodzaj źródeł stanowią same tłumaczenia, opisywane pod kątem rozwiązań prozodycznych, technik przekładu, modyfikacji strategii tłumaczenia oraz decyzji o włączeniu do edycji przypisów i objaśnień. Sygnalizowana jest także przynależność tłumaczeń do trzech wyodrębnionych w toku badań kategorii: *tłumacheń inicjalnych* (pierwszych przekładów, podejmowanych w pustce recepcyjnej, z ambicją ustanowienia kanonu), *tłumacheń polemicznych* (rywalizujących z tłumaczeniami inicjalnymi o miejsce w kanonie) oraz *retranslacji* (powstających już po ustabilizowaniu się zestawu przekładów kanonicznych, motywowanych potrzebą aktualizacji języka lub konwencji literackich).

Podrozdziały poświęcone recepcji zestawiają w miarę możliwości wszystkie opinie na temat przekładu, formułowane na poszczególnych

etapach istnienia tekstu, ze szczególnym uwzględnieniem pierwotnego przyjęcia przez krytykę literacką i teatr. Zestawienie ocen pozwala na wychwycenie zmian w ocenie przedsięwzięcia, uwarunkowanych doraźnymi preferencjami estetycznymi i metodologicznymi, niekiedy też przesłankami osobistymi lub politycznymi. Podrozdziały informują o wszystkich reedycjach, zmianach w tekstach przekładu (również w stosunku do ogłaszanych wcześniej urywków), jak również zwięźle komentują recepcję sceniczną. W tym ostatnim wypadku podawane są informacje o premierach z wykorzystaniem przekładu, kompilacjach, zachowanych egzemplarzach teatralnych, a także opiniach o przekładzie, zawartych w recenzjach przedstawień^[1].

Uzupełniając wiedzę o przedsięwzięciach tłumaczeniowych, korzystaliśmy z istniejących opracowań biograficznych i bibliograficznych, skrupulatnie sprawdzając wszystkie tropy szekspirowskie rozsiane po rozmaitych rodzajach źródeł, drukowanych i rękopiśmiennych, zgromadzonych w archiwach państwowych i prywatnych, a także w miarę możliwości dodając informacje o publikacjach, recenzjach i polemikach prasowych. Zbadanie zawartości wszystkich tytułów prasowych, w których potencjalnie mogły toczyć się dyskusje na temat przekładów Shakespeare'a, wykraczało poza możliwości pierwotnie dwuletniego grantu. Ufamy jednak, że zebrane przez nas informacje przyczynią się do powstania pokrewnych projektów badaczy z innych dziedzin, a rozwój humanistyki cyfrowej w znaczący sposób przyspieszy kompleksową analizę ogromnych zasobów XIX-wiecznej prasy oraz dostęp do rozproszonych zasobów archiwalnych. Szczególne nadzieje wiążemy z badaniami historyków i literaturoznawców nad boleśnie zapomnianą postacią Jana Komierowskiego, onegdaj wydawcy poezji Andrzeja Morsztyna, którego trzytomowe tłumaczenie dzieł Shakespeare'a przypisano innej osobie.

Repozytorium *Polski Szekspir UW*, wraz z niniejszą monografią, aktualizuje wiedzę o polskiej recepcji Shakespeare'a w XIX-wiecznym

^[1] Bibliografia źródeł została zestawiona oddzielnie, jednakże z uwagi na strukturę repozytorium, gdzie poszczególne rozdziały dostępne są na stronach tłumaczy, w przypisach do każdego z rozdziałów podajemy pełne dane bibliograficzne. Ortografię w cytatach uwspółcześniono.

przekładzie, a także ułatwia analizy porównawcze tłumaczeń, w ujęciu synchronicznym i diachronicznym, nie zachęca jednak do ferowania ocen. Przeciwnie, wiedza o postrzeganiu tych samych przedsięwzięć przekładowych na przestrzeni lat, dekad, a nawet wieków, skłania do ostrożności. Przy bliższym poznaniu, obrazy postaci i przedsięwzięć komplikują się, ukazując wpływy przeciwstawnych procesów literackich, labilność ocen krytycznych, gęstość materii historycznej i wagę rozpalonych emocji. Zgromadzone w jednym miejscu przekłady ulegają elektronicznej kompresji epok i stylów, stają się też swoistymi beneficjentami wirtualnej demokratyzacji zasobów. Bez względu na swoją indywidualną historię, liczbę zachowanych egzemplarzy i (nie)życzliwość recenzentów, wszystkie odpowiadają w ten sam sposób na przywołanie z klawiatury. To cyfrowe życie po życiu archiwów nadaje nowy sens wysiłkom tłumaczy, których prace stają się unikatowym lustrem czasów i środowisk, słowem „naszym kulturowym stanem posiadania”, o który z mocą upominał się Andrzej Żurowski, pisząc o historii przekładów jako o „boleśnie zapomnianym dziale polskiej szekspirologii”^[4].

Anna Cetera-Włodarczyk

^[4] Andrzej Żurowski, recenzja wydawnicza monografii (2009), archiwum Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego.